

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ТАРАСА
ШЕВЧЕНКА ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ГЕОГРАФІЇ УКРАЇНИ**

УДК 911.3:338.48 (477.51)

На правах рукопису

**ВІДНОВЛЕННЯ РЕКРЕАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ
ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ**

Галузь знань **10** – Природничі науки
Спеціальність **106** – Географія
Освітня програма **Економічна географія**

Кваліфікаційна робота бакалавра
студентки 4 курсу
освітнього рівня бакалавр
Дикухи Катерини Дмитрівни

Науковий керівник:
к. геогр. н, доцент
кафедри географії України
Дем'яненко Світлана Олександрівна

Київ -2025

ЗМІСТ

	Стор
ВСТУП	2
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВІДНОВЛЕННЯ РЕКРЕАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТЕРИТОРІЙ	4
1.1. Поняття та сутність рекреаційного потенціалу території	4
1.2. Компоненти та чинники, що впливають на розвиток рекреаційної діяльності	7
1.3. Закордонний досвід відновлення рекреаційних територій після конфліктів на прикладі Балкан	9
1.4. Нормативно-правова база відновлення деокупованих територій в Україні	12
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ ТА РЕКРЕАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ	15
2.1. Загальна характеристика деокупованих територій Чернігівської області	15
2.2. Природно-ресурсний, історико-культурний та соціально-економічний потенціал Чернігівської області	21
2.3. Наслідки військових дій для рекреаційної інфраструктури та природного середовища	26
РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОГО ПРОДУКТУ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ЧЕРНІГІВЩИНИ	29
3.1. SWOT-аналіз можливостей і загроз розвитку рекреації на деокупованих територіях Чернігівщини	29
3.2. Розробка екскурсійного маршруту: Одноденна екскурсія «Чернігівщина звільнена»	35
ВИСНОВКИ	43
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ	46
ДОДАТКИ	54

ВСТУП

Актуальність - у контексті сьогоденні існує безліч викликів, пов'язаних із збройною агресією проти України, питання відновлення деокупованих територій набуває особливої уваги. Чернігівська область, яка частково зазнала тимчасової окупації та значних руйнувань у 2022 році, потребує комплексного підходу до відновлення не лише критичної інфраструктури, а й соціального, культурного та рекреаційного середовища. Одним із ключових напрямів такої відбудови є розвиток туристично-рекреаційної сфери як інструменту економічного розвитку, психологічної реабілітації населення та збереження й відновлення культурної спадщини.

Рекреаційний потенціал регіону, що включає природні ресурси, історико-культурні об'єкти та унікальні ландшафти, здатен стати основою для сталого розвитку громад на деокупованих територіях. Разом з тим, процес його розвитку та відновлення потребує системного аналізу, врахування нових безпекових викликів.

Недостатність науково обґрунтованих моделей відновлення рекреаційної інфраструктури саме в умовах постконфліктної реальності України зумовлює потребу в дослідженні можливостей таких територій. Особливо актуальним є створення нових туристичних маршрутів, які зможуть не лише сприяти економічній активності, а й формувати позитивний імідж регіону на національному та міжнародному рівнях.

Отже, тема дипломного дослідження є своєчасною й суспільно значущою, адже спрямована на пошук ефективних рішень для повернення до життя територій, які були ареною бойових дій, та їх подальшу інтеграцію в національний туристичний простір.

Об'єкт- туристично-рекреаційні ресурси деокупованих територій Чернігівської області .

Предмет- процеси відновлення та використання рекреаційного потенціалу на деокупованих територіях Чернігівської області.

Мета - дослідження стану та перспектив відновлення рекреаційного потенціалу деокупованих територій Чернігівської області з акцентом на аналіз туристичних ресурсів регіону та розробку екскурсійного маршруту як прикладу використання територіального потенціалу в умовах післявоєнного відновлення.

Завдання –

- Проаналізувати теоретичні основи поняття «рекреаційний потенціал» та чинники його формування.
- Охарактеризувати сучасний стан деокупованих територій Чернігівської області та оцінити їхній туристично-рекреаційний потенціал.
- Дослідити специфіку відновлення рекреаційних територій у постконфліктних умовах, з урахуванням вітчизняного та міжнародного досвіду.
- Проаналізувати нормативно-правову базу відновлення деокупованих територій в Україні.
- Провести SWOT-аналіз можливостей та обмежень розвитку рекреаційної сфери на досліджуваних територіях.
- Розробити тематичний екскурсійний маршрут, що демонструє практичне використання туристичних ресурсів регіону.

Структурно робота складається зі вступу, 3 розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВІДНОВЛЕННЯ РЕКРЕАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ТЕРИТОРІЙ

1.1. Поняття та сутність рекреаційного потенціалу територій

О. І. Шаблій та З.О. Касянчук визначають рекреаційний потенціал як систему природних і суспільних об'єктів, їх властивостей і відношень, які можуть використовуватись або використовуються з метою цілей оздоровлення чи відновлення (рекреації), поповнення, розширення чи нагромадження (аккумуляції) духовних і фізичних сил людини у вільний від основного виду її діяльності час [1].

Інший підхід розглядає рекреаційний потенціал як систему природних та культурно-історичних об'єктів та їх особливостей, що здатні використовуватися у рекреаційній діяльності. [2]

Різні вчені виокремлюють різні аспекти цього терміну. З одного боку, рекреаційний потенціал визначають як сукупність властивостей місцевості, що задовольняють потреби споживачів, – тобто сукупність природних краєвидів, кліматичних особливостей, об'єктів історичної та культурної спадщини, які створюють унікальну основу для відпочинку. З іншого боку, підкреслюють соціально-економічний аспект: від стану інфраструктури та туристичного бізнесу до демографічних та фінансових показників регіону. Обидва підходи дають розуміння, що рекреаційний потенціал не зводиться виключно до природних ресурсів, а є змінною величиною, що враховує фактори розвитку та умови збереження навколишнього середовища.

Рекреаційний потенціал території складається з ключових складових:

Природно-ресурсна основа, включає в себе сукупність природних чинників, таких як: географічний рельєф (гори, рівнини, берегова лінія), клімат, водойми (річки, озера), лісові та степові масиви, мікрокліматичні умови та інші. Саме природні ресурси формують основу для різноманітних видів відпочинку

(пляжний, гірськолижний, активний) та визначають цінність регіону з точки зору екологічної привабливості.

Історико-культурні ресурси, до цієї категорії належать пам'ятки архітектури, музеї, релігійні та історичні комплекси, народні традиції та свята. Висока культурно-історична цінність суттєво підвищує рекреаційний потенціал, оскільки розширює перелік туристичних послуг (екскурсії, паломницькі тури) та приваблює туристів, які зацікавлені в культурно-пізнавальному дозвіллі.

Рекреаційна інфраструктура- об'єднує готелі, санаторії, будинки відпочинку, туристичні бази, кемпінги, маршрути, транспортну мережу, заклади харчування, розважальні заклади та інші об'єкти, що забезпечують обслуговування відпочивальників. Розвинена інфраструктура забезпечує комфортне використання природних та культурних ресурсів, підвищує рівень довіри туристів та є необхідною умовою для реалізації рекреаційного потенціалу території.

Соціально-економічні чинники- це показники включають чисельність та професійну підготовку персоналу сфери обслуговування, рівень доходів населення, бюджет розвитку туризму, інвестиції в рекреаційні проекти, а також соціальні сервіси (медицина, освіта, культура). Вони визначають здатність громади утримувати та розвивати рекреаційні об'єкти, а також залучати інвесторів та туристів.

Кожен із цих компонентів має свої особливості, наприклад, природні ресурси можуть бути унікальними (єдиними в регіоні або країні), але водночас потребувати захисту та відновлення після експлуатації. Культурні об'єкти характеризуються історичною цінністю та автентичністю. Інфраструктуру оцінюють за місткістю об'єктів, рівнем сервісу та здатністю обслуговувати туристичні потоки. Соціально-економічні показники аналізують з точки зору стабільності розвитку та ефективності інвестицій. Усі ці складові взаємопов'язані та формують цілісну структуру рекреаційного потенціалу,

здатну обслуговувати збільшення рекреаційних навантажень і сприяти сталому розвитку території. [2,3]

Різноманітні наукові підходи до вивчення рекреаційного потенціалу зосереджуються на різних методологічних аспектах. Деякі дослідники розглядають потенціал як зібрання наявних ресурсів та умов (найбільш можливий рівень розвитку рекреації за оптимального використання), а потенціал використання – як реальні перспективи його практичного розкриття з урахуванням фінансових та організаційних обмежень.[2] Інші підходи орієнтуються на динамічний складник, наприклад, враховують сезонні коливання (літній/зимовий відпочинок) чи зміни у попиті на відпочинок.[4] Суттєво, що переважна більшість авторів бачать у концепції рекреаційного потенціалу не стільки статичний "запас ресурсів", скільки показник, що відображає процес. Тобто важлива не тільки наявність об'єктів, а й умови їх збереження, обслуговування та розвитку (зокрема, регулювання кількості відпочивальників, екологічні обмеження тощо). Натомість науковці, що працюють на прикладному рівні та займаються класифікацією територій, нерідко виділяють категорії потенціалу: високий, середній, низький, обчислюючи індекси на основі кількісної оцінки ресурсів та наявності інфраструктури. При цьому враховується і географічна доступність регіону (транспортна логістика, віддаленість від густонаселених центрів), адже, приміром, у віддалених районах навіть багаті природні ресурси можуть повільно реалізовуватись через відсутність доріг або сервісів.[5] Отже, комплексний аналіз рекреаційного потенціалу містить і якісні, і кількісні характеристики: особливості середовища, туристичну привабливість ландшафтів і культурних об'єктів, місткість інфраструктури, а також тенденції змін у сфері відпочинку. Беручи до уваги ці підходи, вважається, що розвиток рекреаційного потенціалу полягає водночас у збереженні природного середовища та модернізації об'єктів туристичної сфери, що забезпечує баланс між використанням ресурсів та їх охороною.

Рекреаційний потенціал відіграє ключову роль у соціально-економічному розвитку регіонів. Розвиток рекреаційних можливостей прискорює зростання туристичного потоку, який генерує додаткові кошти для місцевих громад та підживлює потребу у послугах готелів, закладів харчування, розваг та інших сервісів(туристичної інфраструктури). З одного боку, збільшення кількості туристів стимулює появу нових робочих місць в індустрії обслуговування, а з іншого – зумовлює покращення інфраструктури (оновлені шляхи, нові об'єкти інфраструктури, лікувальні заклади для туристів). Додатково, розвиток рекреації позитивно впливає на поліпшення рівня життя місцевих мешканців завдяки організації місць для відпочинку, парків та культурно-дозвіллевих зон.

1.2. Компоненти та чинники, що впливають на розвиток рекреаційної діяльності

Рекреаційна діяльність розглядається як сукупність явищ і відносин, що виникають у процесі використання вільного часу для оздоровчої, пізнавальної, спортивної та культурно-розважальної діяльності людей на спеціалізованих територіях за межами постійного місця проживання. До основних видів рекреаційної діяльності належать фізичні вправи, інтелектуальні заняття, розважальні заходи, подорожі та екскурсії, які спрямовані на відновлення енергії та підвищення якості життя населення [6]

Отже, складниками рекреаційної системи є не лише прямі форми дозвілля (відпочинок, мандрівки, спортивні та культурно-розважальні заходи), але й ресурси та інфраструктура, що потрібні для їх втілення. Особливо важливою складовою частиною є рекреаційні ресурси – сукупність природних, природно-технічних та соціально-економічних факторів, які застосовуються для задоволення потреби у відпочинку та організації рекреаційних дійств. До цих компонентів зараховуються природні комплекси (рельєф, кліматичні умови, водойми, рослинність, тваринний світ), культурно-історичні пам'ятки та

економічний потенціал місцевості, включаючи спеціалізовану інфраструктуру та трудові ресурси. Саме ці елементи визначають основу, на якій будується організація відпочинку та інших рекреаційних сервісів (готелі, санаторії, туристичні маршрути тощо).

Водночас, розвиток рекреаційної діяльності не обмежується лише наявністю ресурсів та технологічних засобів – на нього впливають численні зовнішні фактори. Серед ключових факторів, що зумовлюють формування та розвиток територіальних рекреаційних систем (а отже й рекреаційної діяльності в цілому), виокремлюють соціально-економічні, демографічні, ресурсно-екологічні, геополітичні та соціально-психологічні.

Соціально-економічні фактори включають рівень життя населення, доходи, працевлаштування, ступінь розвитку інфраструктури та обсяги інвестицій у сферу відпочинку. Стан економіки безпосередньо визначає попит на рекреаційні послуги та можливості їх розширення.

Демографічні фактори охоплюють кількість і вікову структуру населення, на які орієнтована рекреаційна діяльність. Зміни народжуваності та складу населення впливають на характер споживання відпочинку (наприклад, потреба у дитячому та сімейному відпочинку або у програмах для літніх людей).

Ресурсно-екологічні фактори визначають якість та кількість рекреаційних ресурсів (природних та техногенних), а також стан довкілля. Охорона природи, доступність та збереженість рекреаційно-оздоровчих територій істотно впливають на можливість розвитку галузі.

Геополітичні фактори враховують рівень безпеки, політичну стабільність, законодавче регулювання та міжнародну ситуацію, що визначають привабливість та доступність рекреаційних зон (особливо в прикордонних чи віддалених регіонах).

Соціально-психологічні фактори пов'язані з культурними традиціями, уявленнями про відпочинок, соціальними цінностями і психологічною

готовністю населення до активного дозвілля. Наприклад, зростання екологічної свідомості змінює пріоритети відпочивальників та актуалізує «зелений» туризм. [7]

Отже, в цілому становлення та еволюція рекреаційної діяльності спирається на взаємодію вищезокреслених складових та чинників. Виявлення і впорядкування найвпливовіших факторів (соціально-економічних, природно-екологічних, юридичних та інших) дає змогу передбачити результативність функціонування рекреаційної системи та формувати стратегії прискорення її розширення. Беручи до уваги багатоаспектність впливів, сучасні дослідження підкреслюють потребу у всебічному підході до управління рекреаційною діяльністю – використовуючи переваги кожного фактора можна збільшити рекреаційну привабливість місцевості та забезпечити сталий розвиток сфери.

1.3. Закордонний досвід відновлення рекреаційних територій після конфліктів на прикладі Балкан

Після збройних конфліктів 1990-х років у державах колишньої Югославії (Боснія та Герцеговина, Хорватія, Сербія, Косово) зони відпочинку зазнали нищення природних ресурсів та інфраструктури. Відбудова цих територій потребувала об'єднання природоохоронних, культурних та соціально-економічних ініціатив, оскільки природа й туризм не тільки сприяють організації дозвілля, а й реанімують взаємну довіру між групами населення, одночасно підживлюючи локальні економіки. Закордонний досвід Балкан демонструє актуальні підходи у цій справі.

Визволення природних територій від боєприпасів – перший етап відновлення. Так, у Косово організація HALO Trust у 2024 р. звітувала про завершення розмінування важкодоступної гори Zatra біля міста Печ, після чого були відкриті нові пішохідні маршрути. Як пояснив представник HALO, раніше

місцеві гори були закриті для туризму через страх вибухів; розмінування «відкрило нові стежки для відпочинку, з'єднавши стежки від Печа до гір». [8]

Конфлікти часто призводять до ерозії, вирубки лісів, забруднення річок. Наразі багато проєктів у регіоні спрямовано на відновлення природних екосистем. Наприклад, ініціатива «*Rewilding Stara Planina*» у Сербії проводить масове відновлення мозаїчних лісів і степів у горах Стара-Планина, збирання дикої природи та садіння дерев для збільшення біорізноманіття. Проєкт орієнтується не лише на екологічне відновлення, але й на розвиток екологічного туризму та сталого сільського господарства для місцевого населення [9]

Міжнародні ініціативи об'єднують природні об'єкти різних балканських країн. Проєкт Balkan Peace Park має на меті створити єдиний парк вздовж вершини гір Бешкет-і-Немуна (Малі Албанські Альпи) на кордонах Косова, Чорногорії та Албанії. Тут розмічають туристичні шляхи та розвивають екотуризм (пішохідні та велосипедні екскурсії, скелелазіння тощо), водночас сприяючи збереженню біорізноманіття та створенню робочих місць у гірських селах. Цей підхід демонструє, що відродження рекреаційних зон може відбуватися паралельно з екологічною охороною та транскордонною співпрацею.[10]

Значна частина рекреаційних зон Балкан – тісно переплетена з історичним та культурним надбанням. Наприклад, у Боснії та Герцеговині, після завершення воєнних дій, з особливою старанністю взяли за відбудову культурних ландшафтів та об'єктів спадщини. За сприянням ЮНЕСКО та міжнародної спільноти було сформовано Комісію з питань національних пам'яток, яка ідентифікувала понад 700 об'єктів як національні пам'ятки, й організувала їх реставрацію. Показовим є відновлення Старого мосту в Мостарі (збудованого у 1566 р., зруйнованого у 1993 р.) за участі ЮНЕСКО, яке стало символом примирення та повернення культурних цінностей громаді.[11]

В Хорватії та Боснії реставраційні роботи включали також створення нових культурних об'єктів, котрі нагадували про події війни. Так, у районі національного парку Плітвіцькі озера з'явилися численні музейні експозиції та меморіали, присвячені жертвам війни. Місцеві ініціативи та громади акцентують увагу на тому, щоб відбудова враховувала спадщину усіх етнічних груп. Наочним прикладом культурної інтеграції є готель «Луґа», що відкрився у 2019 році в селі Лічко Петрово Село, поблизу Плітвіцьких озер. Персонал готелю сформовано з представників різних етносів (сербів, хорватів, боснійців), що сприяє вихованню толерантності. Подібні проєкти демонструють, що відновлення рекреаційних зон може бути процесом культурного порозуміння та соціальної інтеграції, й, водночас, розвитку туризму з нагадуванням про трагічні події. Збереження культурної спадщини є важливим не тільки для культурного відродження, але й для формування туристичного інтересу до регіону після завершення конфлікту. [12]

Військові дії на Балканах завдали нищівного удару по готелям, пансіонатам та іншим об'єктам відпочинку. Наприклад, у Боснії та Герцеговині, після розгортання громадянської війни 1992–1995 років, зимовий туризм фактично зійшов нанівець, а більшість готельних комплексів на гірськолижних курортах (Яхорина, Белашниця та інші) зазнали руйнувань. Проте повоєнна відбудова сприяла відновленню туристичної привабливості регіону: «після відновлення країна вийшла на передові позиції гірськолижного туризму». За даними бізнес-асоціації БіГ, гори Боснії зараз манять як місцевих, так і закордонних туристів, а туристичний сезон суттєво подовжився, зосереджуючись на зимових видах спорту. Схожий підхід — нарощування інфраструктури (будівництво нових підйомників, реконструкція готелів та трас) — був помітний і в інших країнах регіону.[13]

Досвід Балкан показує, що повноцінне відновлення рекреаційних зон після конфлікту реальне лише за умови комплексного підходу. Екологічні заходи (включаючи розмінування, оздоровлення довкілля, транскордонні

природоохоронні проекти) гарантують безпеку для туристів і відновлюють природні багатства. Культурні ініціативи (реставрація пам'яток, створення музеїв та меморіалів, проекти порозуміння) допомагають зцілювати соціальні рани та стимулюють приїзд в регіон як туристичного центру. Соціально-економічна активність, націлена на створення інфраструктури та залучення місцевих громад, перетворює відновлені зони на джерело прибутків і працевлаштування (як демонструє повернення мешканців до Лічко-Петрово Село та відродження гірськолижних курортів Боснії). Усі ці аспекти взаємопов'язані: успішне відновлення передбачає охорону навколишнього середовища, збереження культурної спадщини та розвиток місцевого бізнесу водночас. Системні міжнародні проекти (за фінансової підтримки ООН, NGO та інших організацій) в регіоні дозволили врахувати всі три складові і є прикладом передового закордонного досвіду для інших постконфліктних країн Балкан та за їх межами.

1.4. Нормативно-правова база відновлення деокупованих територій в Україні

Нормативно-правова база відбудови звільнених від окупації земель будується на співпраці державних стратегій та профільних законів. А саме, Кабінет Міністрів України затвердив План заходів органів виконавчої влади щодо відновлення деокупованих територіальних громад (розпорядження КМУ від 30.12.2022 № 1219-р). Цей план окреслює першочергові завдання реабілітації інфраструктури, відбудови житлового сектору, діяльності місцевого самоврядування та забезпечення соціальних послуг на звільнених територіях. Подібно, сформовано та впроваджується система нормативних актів інших органів влади: затверджено Стратегію деокупації та реінтеграції, а профільні міністерства працюють над законопроєктами, які регламентують

особливості діяльності органів місцевого самоврядування, економіки та інфраструктури у згаданих громадах. [14]

Аналітичні дослідження наголошують, що після визволення значних територій України необхідно не тільки відновити пошкоджені об'єкти, але й впровадити нову державну стратегію постконфліктного відродження. Водночас, без належного планування та злагодженої взаємодії між центральними і місцевими органами влади, заходи з відбудови можуть виявитися непродуктивними. Зокрема, доведено, що відсутність єдиної системи публічного управління та узгодженості керівництва в постконфліктний період ставить під сумнів реалізацію програм відновлення. [15]

Натомість, вирішальна роль у втіленні програм відбудови відведена саме місцевим громадам. Експерти радять розробити на рівні громад адресні програми відновлення визволених територій та гарантувати активну співпрацю влади з громадою. Зокрема, пропонується інтегрувати у плани розвитку громад заходи з комунікації та залучення мешканців до спостереження за проєктами, що сприятиме підвищенню прозорості та якості відновлювальних робіт.

Ці твердження знаходять своє підтвердження також в аналітичних оглядах експертних установ. Дослідження, проведене Національним інститутом стратегічних досліджень у 2023 році, вказує на те, що юридична підтримка відбудови звільнених територій потребує не тільки технічних регламентів реконструкції та зведення споруд, але й особливих соціально-правових гарантій (забезпечення прав тих, хто повернувся, механізми відшкодувань та інше) (НІС, 2023). Отже, нормативно-правове підґрунтя для відновлення деокупованих регіонів має комплексний характер і постійно оновлюється, інтегруючи державні ініціативи, поправки до законодавства у різних галузях та ефективні методи їх втілення на місцях. [14,15]

Рекреаційний потенціал трактується як сукупність природних, культурних та соціально-економічних ресурсів, що створюють умови для відпочинку й туризму. Його формування залежить від ряду чинників:

природно-ресурсних, соціально-економічних, демографічних, геополітичних та соціокультурних.

Досвід країн Балканського півострова, зокрема Чорногорії, підтверджує ефективність комплексного використання природних ресурсів для розвитку туризму навіть в умовах політичної нестабільності.

В Україні нормативно-правове регулювання сфери рекреації здійснюється через низку законодавчих актів (Конституція, Земельний, Лісовий кодекси, закони «Про туризм», «Про курорти» тощо). Проте відсутність цілісного законодавчого документа ускладнює системний розвиток галузі.

РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ ТА РЕКРЕАЦІЙНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЙ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ОБЛАСТІ

2.1. Загальна характеристика деокупованих територій Чернігівської області

Чернігівщина розкинулася на півночі України, вирізняючись серед інших регіонів великою територією (31 865 км²). З географічної точки зору область – частина Поліської низовини, що славиться лісами, заболоченими місцевостями та плодючими землями. Межує з Білоруссю (Гомельська область) на півночі, з росією (Брянська область) на сході, із Сумщиною – на сході та південному сході, а також із Київщиною та Житомирщиною на півдні й заході. Через область протікають важливі водні артерії, зокрема Десна (притока Дніпра), які мають стратегічне значення, особливо в умовах бойових дій. На території області можна виділити дві основні природні зони: Полісся (північна частина) та Лівобережний Лісостеп (південна частина).[16]

За класифікацією Чернігівської ОВА, деокуповані території області умовно поділяються на три зони: прикордонна (найбільше постраждала, з постійними обстрілами та масовим відтоком населення), центральна (район Чернігова, який зазнав значних руйнувань весною 2022 року) та південна (тимчасово окупована, але відносно неушкоджена частина) [17]. Зокрема, північні прикордонні села, як-от Іванівка та Прикордонне, опинилися фактично на передовій, що суттєво ускладнило доступ цивільного населення до основних послуг. Інфраструктура області являє собою комбінацію сільських і міських поселень (1611 населених пунктів) з обласним центром у Чернігові та районними центрами (Ніжин, Прилуки, Новгород-Сіверський та інші). Зважаючи на стратегічне розташування та транспортні коридори (залізничні та

автомобільні шляхи на північний схід – до Києва та Харкова, на північ – до Білорусі та РФ), околиці Чернігова стали ключовими рубежами оборони.

Повномасштабне вторгнення Росії на Чернігівщину почалося 24 лютого 2022 року. Російські війська наступали з півночі - через кордон з Білоруссю (пункти пропуску біля Сеньківки) та з території рф (через Гомель і Брянськ), а також з заходу (Сумщина, з маршрутами через Батурин та Ічню) - з метою оточити Київ з півночі. У ході важких боїв росіяни намагалися прорватися трасами на Чернігів та далі на Київ, застосовуючи колони бронетехніки та авіацію. У місті Чернігові та деяких інших населених пунктах (Ніжин, Прилуки та ін.) українські військові чинили опір і змогли відбити атаки, тому ці міста не були повністю захоплені. До 3 квітня 2022 року українські війська звільнили більшу частину області, а остаточне виведення російських підрозділів з регіону завершилося до 6 квітня 2022 року. Проте, навіть після формального припинення окупації прикордонних районів, ворог продовжував дистанційні обстріли, спричиняючи руйнування в нових районах поблизу кордону. [18]

Наслідки тривалої окупації та активних боїв виявилися нищівними для цивільних. Українські джерела наводять факти масштабних руйнувань цивільної інфраструктури: загалом на Чернігівщині російські війська пошкодили або знищили близько 3,5 тисяч будівель, з яких 80% припадають на житлові. Лише в Чернігові зруйновано чи пошкоджено 27 із 34 шкіл, 37 з 52 дитячих садків та 3 з 4 лікарень. Страждали від бойових дій і діти: за офіційними даними, на кінець квітня 2022 року було зафіксовано десятки поранених дітей в регіоні.[19,20,21] Російські війська вчиняли численні воєнні злочини проти мирного населення. Приклад - село Ягідне, що визнане одним із найбільш постраждалих: окупанти протягом 25–28 днів утримували тут у підвалі місцевої школи близько 350 мешканців (включно з дітьми, літніми людьми, хворими) як «живий щит», не забезпечуючи достатньої вентиляції та належних санітарних умов. Зі слів очевидців, тіла померлих лежали поряд із живими через кисневе голодування. Багато мирних жителів в різних селах було поранено або

вбито. Також задокументовано випадки насильства з боку окупантів – вбивства та згвалтування цивільних (свідчення очевидців Ягідного та Іванівки) [22]. Загалом, бойові дії та вимушене перебування під окупацією призвели до знищення житла та соціальних об'єктів, а також масового переміщення людей із небезпечних районів.

Після звільнення інфраструктура регіону й далі відбудовується, зосереджуючись на найнеобхіднішому. За підрахунками Київської школи економіки, прямі збитки від руйнувань інфраструктури Чернігівської області з початку 2022 року оцінюються в приблизно \$5,8 млрд. Відновлення вимагає житловий фонд (тисячі приватних і багатоповерхових будинків), заклади соціальної сфери (лікарні, школи, дитячі садки), комунальні мережі (дороги, газо- та електропостачання). Згідно з даними місцевої влади, з-поміж понад 250 тис. знищених об'єктів житлової інфраструктури по всій Україні близько половини припадає на приватний сектор, що особливо відчутно й на Чернігівщині. У звільнених селах багато будинків ще розбирають завали або здійснюють тимчасовий ремонт. [23]

Наявна інформація вказує, що переважна більшість основних транспортних артерій поступово відновлюється чи розмінована. За даними ДСНС, піротехніки перевірили в цілому 41,373 тис. га площ області (зокрема майже 37,837 тис. га сільськогосподарських земель, 246,7 км автошляхів, 569,3 км залізничних колій, 53,2 км ліній електропередач) та знешкодили понад 81 тис. вибухонебезпечних об'єктів. Це посприяло поступовому відновленню трафіку та підготовці угідь до посівної кампанії[24]. Водночас чималі частини доріг, мостів та ліній комунікацій вимагають масштабної реставрації, оскільки під час окупації вони були свідомо зруйновані (зокрема, ушкоджено близько 27 мостів та шляхопроводів). Повністю відновлена ще не вся енергетична і водопостачальна інфраструктура; частина сіл ще потерпає від періодичних проблем зі світлом чи водою, що потребує технічної підтримки та реконструкції.[25] Демографічна картина на Чернігівщині зазнала відчутних

змін внаслідок збройної агресії та евакуації населення. За інформацією з облдержадміністрації, до початку бойових дій в області налічувалося близько 959 тисяч жителів. Проте, на рубежі 2022-2023 років, спостерігалось зменшення загальної кількості населення майже на 5% порівняно з довоєнним періодом. Керівництво Чернігівської ОВА вважає, що станом на початок 2024 року в області проживає приблизно на 50 тисяч людей менше, ніж до початку повномасштабного вторгнення. Основною причиною таких змін став виїзд населення до більш безпечних регіонів України або за межі країни. Разом з тим, область прийняла велику кількість внутрішньо переміщених осіб: за даними чернігівської влади, на лютий 2023 року на території області перебувало більше 72 тисяч переселенців, зокрема майже 28 тисяч – з інших регіонів України. Відтак, загальна чисельність мешканців (з врахуванням ВПО) поступово наближається до показників, що були до початку кризи. Проте, загальна динаміка вказує на суттєву зміну складу населення, зокрема збільшення частки соціально незахищених категорій, ветеранів та тих, хто постраждав від війни. Проведені переписи вказують, що найбільше населення втратили прикордонні райони. Водночас, у відносно спокійних південних громадах відбувається процес повернення людей до своїх домівок . [26]

Соціально-економічна ситуація на звільнених територіях Чернігівщини лишається важкою. Значна кількість промислових і аграрних підприємств зупинила свою роботу внаслідок знищення заводів, споруд та логістичних ланцюжків. За підрахунками місцевої адміністрації, економічна діяльність у 2023 році зберігалася на рівні приблизно 80% від довоєнного показника (показник виконання промислових планів за 11 місяців 2023 року порівняно з 2021 роком – близько 80%). Земельний сектор зазнав збитків від мінно-вибухового забруднення: як свідчать результати розмінування, вже обстежено майже 37,8 тис. га сільгоспугідь, водночас частина територій усе ще не придатна для обробки. Рівень безробіття підвищився, адже багато підприємств стали непридатними. Державні органи та громади продовжують роботу над

залученням фінансової підтримки (державні субсидії, гранти й пільгове кредитування) для підприємців та фермерів. Гуманітарна допомога від уряду, міжнародних організацій (ООН, Червоний Хрест тощо), волонтерських об'єднань зосереджується на першочергових потребах населення: забезпеченні продуктами харчування, медикаментами, психологічній підтримці та тимчасовим житлом. Зокрема, урядові програми «Відновлення» впроваджують механізми компенсації зруйнованого житла, а також фінансову підтримку для постраждалих сімей. Всі ці заходи спрямовані на зменшення соціального напруження та сприяння відновленню нормального життя у постраждалих громадах[24]

Розмінування звільнених територій Чернігівщини – один з найважливіших аспектів повернення до безпечного життя та економічного відродження. За ініціативи Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС) та інших відповідальних органів, групи розмінування працюють цілодобово. Офіційна статистика показує, що станом на 1 січня 2024 року сапери обстежили понад 41,3 тис. га земель області, виявивши та знешкодивши більше 81 тис. вибухонебезпечних предметів (ВНП). Зокрема, було розміновано майже всі великі міста і більшість автомобільних шляхів, очищено 246,7 км доріг та 569,3 км залізничних колій. У той же час, ще залишаються мільйони гектарів небезпечних земель – ліси та поля, де необхідне нарощування зусиль гуманітарних саперів. До процесу залучено національні команди ДСНС, приватні компанії, а також міжнародних партнерів (Українська асоціація саперів за фінансової підтримки донорів). Паралельно з технічним розмінуванням, активно впроваджується програма "перехоплення поведінки" – навчання місцевого населення безпечній поведінці з протипіхотними мінами та касетними боєприпасами. [24]

Відбудова інфраструктури відбувається у кількох ключових сферах. Передусім, це ремонт транспортних артерій, таких як автошляхи та мости, а також об'єктів житлово-комунальної сфери. У період з 2022 по 2024 рік місцеві

органи самоврядування залучили державні кошти та гранти від партнерів для зведення і відновлення модульних лікарень (більшість медзакладів було відремонтовано), розпочато роботи з відбудови пошкоджених шкіл і дитячих садків. Для забезпечення підтримки громадян урядом розроблено програму «Відновлення» – цифровий інструмент, що дозволяє подати заявки на компенсацію збитків за втрачене житло та особисті речі. Протягом 2023 року ОВА разом з Офісом Президента започаткувала проекти покращення зв'язку та інформаційного простору у громадах, що розташовані поблизу лінії розмежування: було встановлено додаткові телевізійні передавачі та забезпечено мовлення військових телеканалів на деокупованих територіях. Суттєвим є збільшення обсягів відновлення електромереж і водопостачання: на потреби цієї сфери в обласному бюджеті на 2023 рік було виділено більше 3 млрд грн (що у три рази перевищує фінансування 2022 року). [24]

Гуманітарна підтримка від донорів та спільноти продовжує бути критично важливою для тих, хто постраждав. Організація Об'єднаних Націй, міжнародні структури та українські благодійні фонди постачають продовольчі набори, ліки, одяг та психологічну підтримку як внутрішньо переміщеним особам, так і місцевому населенню. Скажімо, у зимовий період першочерговим завданням було забезпечення теплими домівками та товарами тривалого зберігання. Існують окремі програми, які цільово допомагають людям, що втратили житло (ваучери, кредити, технічна допомога). Загалом, об'єднані зусилля уряду, міжнародних партнерів та місцевих громад зосереджені на відновленні звичного життя в деокупованих районах Чернігівщини та подоланні наслідків тривалої війни.

2.2. Природно-ресурсний, історико-культурний та соціально-економічний потенціал Чернігівської області.

Чернігівщина розташована на півночі України, переважно у лісостеповій та поліських зонах Придніпровської низовини. Її площа складає приблизно 31,9 тис. км² (5,3 % від території країни), що ставить її на третю сходинку серед областей України за розміром. Територія області простягається з півночі на південь на понад 250 км [27]. В межах регіону протікає біля 1 570 річок, загальна довжина яких сягає 8,5 тис. км. Найбільші з них - Дніпро, Десна з притоками Сейм, Остер, Снов, Убідь та інші. Середня температура повітря сягає +19 °С в липні та –7 °С у січні, щорічна кількість опадів становить 550–660 мм. Значна частина території (понад 68 %) зайнята сільськогосподарськими угіддями (аграрний фонд області – 2 068,4 тис. га, тобто 5 % від загальноукраїнських площ угідь), з них 68 % – рілля [28]. Ліси займають близько 20 % території області; переважають соснові, дубові та березові насадження, що сприяє розвитку лісової та деревообробної галузей. Регіон характеризується помірно континентальним кліматом та сприятливими ґрунтовими умовами (каштанові та дерново-підзолисті ґрунти), які створюють можливості для розвитку агропромислового комплексу [27].

Чернігівщина славиться своїми мінерально-сировинними багатствами. В надрах області відкрито понад 320 покладів різноманітних корисних копалин. Зокрема, працює близько 18 нафтогазових родовищ з балансовими запасами нафти у розмірі 12,7 млн т (9,45% від загальноукраїнських запасів). Природний газ видобувається з нафтових пластів (приблизно 10,5 млрд м³ у запасах). Запаси торфу в Чернігівській області належать до найбільших в Україні (понад 66,15 млн т, що становить близько 12% від загальнодержавних запасів торфу). Єдине в Україні Новоподільське родовище бішофіту гарантує наявність запасів промислового мінералу з великою сферою використання. Структура надр також містить значну кількість нерудних копалин будівельного спрямування –

крейду, пісок, глину та інші, які використовуються у цементній, скляній, керамічній та керамзитобетонній промисловостях. Проте, внаслідок воєнних дій та деокупації окремих районів, область втратила частину виробничих потужностей; за 2022 рік обсяг промислового виробництва скоротився приблизно на 25% порівняно з періодом до війни.[27,29]

На Чернігівщині функціонує розгалужена мережа природоохоронних зон. До природно-заповідного фонду належать більш ніж 600 об'єктів (займають понад 260,0 тис. га), що покриває близько 8% території області [30]. Вони включають в себе декілька національних та регіональних природних парків (таких як Ічнянський, Мезинський, «Залісся»), ботанічні заказники і пам'ятки природи, котрі зберігають унікальні ландшафти (ліси Полісся, надзболотні болота, річкові долини) та рідкісні види рослин і тварин. Усі ці аспекти підкреслюють значний природно-ресурсний потенціал регіону, який є основою для розвитку сільського господарства, лісівництва та екологічного туризму (або збереження природного середовища).

Щодо культурного потенціалу, то варто відзначити, що Чернігівщина – одна з прадавніх історичних земель Київської Русі. Обласний осередок – місто Чернігів – є осередком архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній», в якому нараховується близько тридцяти унікальних пам'яток архітектури й історії. Серед них – Спасо-Преображенський собор (XI ст.), Борисоглібський собор (XII ст.), П'ятницька церква (XIII ст.) та інші пам'ятки давньоруського та козацького періодів. Шість із цих пам'яток датуються до Монгольської навали і є одними з найдавніших у Східній Європі. Крім Чернігова, в області знаходяться сотні інших пам'яток культурної спадщини: історичні міські центри (Ніжин, Прилуки, Козелець), будинки давніх полкових канцелярій, колегіуми, монастирі, унікальні церкви та цвинтарні рукотворні хрести[32]. Багата область й на етнографічні надбання: традиції народного мистецтва (ткацтво, різьблення, кераміка), музичні фестивалі (названі іменами Г. Верьовки, М. Коцюбинського) та краєзнавчі музеї з численними колекціями.

Усе це формує потужний історико-культурний потенціал регіону, що є підґрунтям для розвитку туризму й просвіти (забезпечується роботою Департаменту культури і туризму облдержадміністрації та заповідників області)[31].

Економіка Чернігівщини історично зосереджена на агропромисловості: виробництво рослинницької продукції (зернові, олійні культури, цукровий буряк, картопля) та тваринництва (м'ясо-молочне скотарство, свинарство) формує значну частину загального обсягу виробництва області. Сільськогосподарські землі області займають 2 068,4 тис. га (5% України), з яких 68% складає рілля[28]. Згідно з даними на початок листопада 2024 року, агровиробники області зібрали понад 4,03 млн тон зернових та зернобобових, при середній урожайності 68,3 ц/га. Також область має вагомні обсяги виробництва олійних (біля 295,5 тис. тон сої, 539,0 тис. тон соняшнику) та технічних культур (зібрано близько 191,3 тис. тон ріпаку). Сектор тваринництва забезпечує щорічне валове виробництво: на 1 жовтня 2024 року в господарствах налічувалося 88,2 тис. голів великої рогатої худоби (в т.ч. 36,1 тис. корів) та 132,7 тис. голів свиней, що зумовило зростання виробництва молока та м'яса порівняно з попереднім роком. Експорт аграрної продукції традиційно є одним з ключових джерел надходжень: після 2022 року відбувається переорієнтація – зростає частка продуктів з високою доданою вартістю (наприклад, рослинні жири та олії)[33].

Промисловий комплекс регіону включає підприємства харчової, машинобудівної, легкої, деревообробної, хімічної та будівельної галузей. Однак внаслідок бойових дій 2022–2023 років було зруйновано частину виробничих потужностей (зокрема близько 500 підприємств різних галузей). За підсумками 2022 року промислове виробництво скоротилося майже на 25%, будівництво (за винятком робіт з відновлення) практично припинилося. Але вже з 2023 року спостерігається поступове відновлення промисловості: за оцінками облдержадміністрації, випуск промислової продукції 2023 року на

80% досягнув довоєнного рівня (2021 рік). У структурі промисловості виділяються харчова промисловість (цукровий завод «Красний», олійниці, молокозаводи), виробництво будматеріалів (цегла, керамзит, бетон), а також легка промисловість. Мале і середнє підприємництво є фундаментом регіональної економіки: станом на 01.01.2024 в області діяло 4 971 юридичне підприємство (з них 4 603 – малі, 362 – середні, 6 – великі) і понад 37 тис. фізичних осіб-підприємців. В останні роки малий бізнес продемонстрував найбільшу адаптивність до кризи: більше 90% підприємств відновили діяльність (переважно з частковим завантаженням). Програми державної фінансової підтримки (гранти «є Робота» та «Доступні кредити 5–7–9%», пільги для підприємств деокупованих територій) сприяють стимулюванню розвитку переробних і стартап-ініціатив. Зовнішньоекономічна діяльність Чернігівщини традиційно пов'язана з експортом сировини та сільськогосподарської продукції, хоча після повномасштабного вторгнення Україна змінила логістичні шляхи. У 2023 році експорт регіону становив близько 75% довоєнного обсягу (порівняно з 2021 роком), імпорт – 58% довоєнного рівня. Структура експорту поступово трансформується: домінують зерно, насіння олійних культур, рослинні олії, а частка готових харчових продуктів, техніки та обладнання збільшується, що свідчить про плавний перехід до економіки з високою доданою вартістю. [34]

Соціальна інфраструктура регіону представлена мережею шкіл, університетів, лікарень та культурних установ. За попередніми даними Держстату, приблизно 37% населення проживає в обласному центрі, міське населення складає близько 60%. У містах функціонують вищі навчальні заклади, професійно-технічні училища та заклади культури (обласний драмтеатр, філармонія, обласний краєзнавчий музей тощо), які приваблюють мешканців сільських місцевостей. Однак показники демографічної та соціальної сфери (старіння населення, дефіцит робочих місць у селах, низькі зарплати) залишаються вищими за середньодержавні (Держстат, 2022)[35].

Узагальнюючи, варто зазначити, що перспективи Чернігівщини постають із взаємодії відбудови після воєнних дій та втілення довгострокових планів. Відповідно до регіональної Програми економічного та соціального поступу, держава сконцентрує увагу на відновленні та модернізації промислових підприємств і агропромислового комплексу, розбудові логістики й інфраструктури, а також на створенні сприятливих умов для повернення внутрішньо переміщених осіб. У сільськогосподарській сфері першочерговим завданням є відновлення посівів та обробка земель на звільнених територіях (прогнозований урожай зерна у 2024 році – приблизно 4,9 млн тон, що перевищує показник попередніх років). Інвестиції планується залучати у переробні підприємства: за даними ОВА, у 2023 році було запущено більше 40 інвестиційних проєктів (переважно в сільському господарстві). Розвиток малого й середнього підприємництва стимулюватиметься через грантові програми та пільгове кредитування, особливо для підприємств у деокупованих громадах. Крім економічних пріоритетів, стратегічне значення має розвиток туристично-рекреаційної галузі. Завдяки унікальному поєднанню історичних пам'яток та мальовничих природних ландшафтів, Чернігівщина володіє потенціалом для екотуризму, культурного та релігійного туризму. Впродовж 2021–2027 років в області діє обласна цільова програма розвитку туризму, яка передбачає промоцію курортів на Десні та Сеймі, розвиток інфраструктури національних природних парків (зокрема Ічнянського) та туристичних маршрутів давньоруського Чернігова. Усі ці заходи спрямовані на збільшення надходжень від туристичної галузі (яка наразі має помірний внесок у регіональний бюджет) та відновлення іміджу області як привабливого регіону. Отож, Чернігівська область має значний природно-ресурсний потенціал (родючі землі, лісові, водні, мінеральні ресурси), багату культурно-історичну спадщину та сформовану господарську базу. Проблеми руйнування економічної інфраструктури, спричинені військовим вторгненням, нівелюються державною підтримкою та програмами відновлення. У

перспективі подальша реконструкція господарства, модернізація агропромислового комплексу, активне залучення інвестицій та розвиток туризму є ключовими факторами, що дозволять реалізувати потенціал регіону. При цьому подальше зростання передбачає тісну інтеграцію з національними та міжнародними ринками та адаптацію до європейських стандартів виробництва і управління, що забезпечить сталий поступ Чернігівщини[36].

2.3. Наслідки військових дій для рекреаційної інфраструктури та природного середовища

З початком широкомасштабного наступу Росії 24 лютого 2022 року, Чернігівщина стала ареною інтенсивних бойових зіткнень. Російські війська тимчасово окупували близько двох третин території області, прагнучи дістатися північних рубежів Києва[37]. Лише до початку квітня 2022 року українські військові змогли повністю звільнити прикордонні населені пункти та витіснити агресора за межі області. Відтоді регіон піддавався безперервним ракетним, дронним атакам та артилерійським обстрілам з боку ворога [38].

Воєнні дії спричинили значні втрати для об'єктів рекреаційної та культурної спадщини. Постраждали та частково знищені багато зелених зон, туристичних шляхів, баз відпочинку та історичних пам'яток. Наприклад, урочище «Ялівщина» – один з найбільших лісопарків Чернігова – під час війни стало місцем екологічних злочинів: 26 липня 2023 року зафіксовано вирубку десятків дерев важкою технікою[39]. Чернігівський туристично-інформаційний центр презентував каталог з описами 19 важливих культурних пам'яток міста, які зазнали ушкоджень через російську агресію, а в рамках Днів європейської спадщини були організовані маршрути пам'яті, що проходили через місця найбільших руйнувань[40]. Усе це демонструє, що руйнування торкнулися не тільки будівель, а й "просторів пам'яті". Крім того, постраждали і природні зони для відпочинку: найбільший пляж Чернігова «Золотий берег» на Десні у вересні

2023 року був змушений закритися через ризик забруднення води хімічними речовинами[41].

Війна принесла з собою екологічну катастрофу великих масштабів. Згідно з підрахунками Держекоінспекції, загальна сума збитків для довкілля Чернігівщини вже перевищила позначку у 25–26 млрд грн. Ці збитки включають у себе: шкоду, завдану ґрунтам та рослинності (~10,85 млрд грн), забруднення повітря (~5,62 млрд грн) і водних ресурсів (~1,58 млрд грн). Суттєві втрати понесли лісові екосистеми: пожежі, викликані обстрілами, збільшували викиди шкідливих речовин (зокрема, пожежа на складах ТЦ "Епіцентр" у Чернігові в червні 2022 року призвела до викиду величезної кількості токсичних речовин)[42]. Одночасно з цим, обстріли призвели до критичного забруднення водойм: у серпні 2023 року невідомі токсичні викиди з боку Росії забруднили річку Сейм, що спричинило масову загибель риби та потрапляння отрути в Десну. Загальна сума збитків від цих подій оцінюється у десятки мільйонів гривень[41,43].

Окремою, довгостроковою проблемою є мінування територій. Після відступу російських військ сапери обстежили майже 7000 км² полів, лісів та населених пунктів, але близько 7900 км² Чернігівської області все ще залишаються потенційно небезпечними. На середину 2024 року піротехніки знешкодили вже понад 52 тисячі вибухонебезпечних предметів (протипіхотні та протитанкові міни, снаряди, розтяжки та інше). Наявність таких забруднень суттєво ускладнює відновлення сільського господарства та відкриття рекреаційних зон. Відтак, практично кожен елемент навколишнього середовища Чернігівщини – ґрунти, ліси, водойми – зазнав пошкоджень або забруднення внаслідок військових дій, що матиме наслідки ще протягом багатьох років[44].

Чернігівська область має значний природно-ресурсний потенціал: м'який клімат, річку Десну, понад 600 заповідних об'єктів, мінеральні води, бішофіт. Її площа становить 31,9 тис. км², населення — близько 1,24 млн осіб. Значна

частина території — це ліси, луки та родючі ґрунти. У надрах області є корисні копалини: крейда, глина, торф, гірські солі та лікувальні води.

Регіон має багату історико-культурну спадщину: понад 200 пам'яток княжої та козацької доби, зокрема у Чернігові, Батурині, Качанівці. Проте через війну туристична галузь зазнала значних втрат: відвідуваність впала на 90–95%, багато об'єктів зруйновано.

Сільське господарство — основа економіки: понад 2 млн га агроугідь, до війни діяли потужні харчові та деревообробні підприємства. Нині відновлено лише 80% довоєнного рівня, спостерігається відтік населення, особливо молоді.

Через бойові дії та окупацію пошкоджено інфраструктуру й екосистеми. Збитки докільню перевищують 18 млрд грн, особливо постраждали ґрунти, ліси та сільгоспугіддя. Попри це, область зберігає великий потенціал для відновлення й розвитку рекреації.

РОЗДІЛ 3. ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОГО ПРОДУКТУ НА ДЕОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ ЧЕРНІГІВЩИНИ

3.1. SWOT-аналіз можливостей і загроз розвитку рекреації на деокупованих територіях Чернігівщини

Після звільнення Чернігівської області одним із ключових завдань є відновлення рекреаційної галузі. SWOT-аналіз допомагає оцінити внутрішні ресурси та зовнішні виклики післявоєнного планування. Для регіону важливий поєднаний ефект природного потенціалу (ліси, річки) та держпідтримки: ДП «Ліси України» планує понад 120 рекреаційних об'єктів по країні [45]. Ідентифікація сильних і слабких сторін, можливостей і загроз дозволяє сформуванню стратегію відновлення.

Таблиця 3.1.

SWOT-аналіз конкурентоспроможності туризму Чернігівської області

[складено автором]

Сильні сторони (Strengths)	Слабкі сторони (Weaknesses)	Можливості (Opportunities)	Загрози (Threats)
Природний потенціал (ліси, річки) для екотуризму	Руйнування інфраструктури; більшість об'єктів лише відновлюються.	Держпрограма з будівництва рекреаційних зон (120 об'єктів).	Частина прикордонних лісів замінована, загроза мінування.
Існуюча мережа безпечних зон відпочинку (47 пунктів у регіоні)	Низький туристичний потік через обстріли прикордонних громад.	Зростання внутрішнього попиту на відпочинок та реабілітацію (військові, сім'ї).	Економічна нестабільність, зниження інвестицій.

Нижче розглянемо кожний пункт аналізу окремо.

Сильні сторони —Чернігівщина багата лісами, річками (Десна, Снов) та озерами, що створює основу для екологічного та активного туризму. Існують великі природні заповідники і парки (наприклад, «Беремицьке», «Міжрічинський»), які приваблюють відпочивальників. Фаворована екологічна ситуація регіону (якісний ґрунт, питна вода) теж сприятлива для відпочинку.[46,47]

Регіон має багато історичних об'єктів та музеїв (Чернігів стародавній, Батуринська резиденція гетьманів, Качанівка тощо). Це дає змогу розвивати пізнавальний, історичний і культурний туризм. Різноманітність культурних ресурсів (фестивалі, виставки, музеї) є додатковою перевагою для приваблення туристів[47,48].

Чернігів знаходиться на великих транспортних коридорах (маршрути Київ–Чернігів, на шляху Балто–Чорноморського сполучення). Відстань до столиці України порівняно невелика, що полегшує доступ відпочивальників. Крім того, визнання Чернігова «містом-героєм» створило додатковий інформаційний резонанс і зацікавленість у регіоні.

Урядові програми, зокрема «Ліси України», активно облаштовують рекреаційні зони. У Чернігівській області відкрито один з найбільших рекреаційних пунктів країни та багато нових зон відпочинку в лісах. Це демонструє державну увагу до безпечного розвитку рекреації та створює інфраструктурні передумови для залучення відпочивальників.[49]

Зростаючий туристичний попит. Після деокупації регіон поступово відновлює потік відвідувачів. Наприклад, у 2024 році кількість туристів у Чернігівській області збільшилася на 18% порівняно з 2023 роком. Хоча до довоєнного рівня ще далеко, цей тренд свідчить про підвищений інтерес до безпечних і цікавих місць відпочинку на Чернігівщині.[50]

Слабкі сторони — внаслідок інтенсивних бойових дій було зруйновано тисячі об'єктів (дороги, мости, будинки, школи, лікарні)[51]. Значна частина північних громад досі потерпає від пошкоджень, а відновлення інфраструктури йде повільно. Це створює логістичні обмеження для курортів і туристичних маршрутів.

Частина звільнених районів залишаються замінованими, що унеможлиблює їх використання для відпочинку. Проблемна й близькість до російського та білоруського кордону, де можливі обстріли та кроки агресії. Такі фактори знижують привабливість північних громад та ускладнюють функціонування туризму на деяких напрямках[47].

До війни мережа гостинності в регіоні вже була слабо конкурентною: дефіцит готельних місць, відсутність цивільного аеропорту, застарілий автопарк. Наразі рівень сервісу часто не відповідає міжнародним стандартам, а перевантаження «туризмом одного дня» свідчить про недостатню розвиненість тривалих маршрутів

Чернігівщина досі недостатньо розкручена як туристичний бренд. Бракує системної реклами та інформаційних кампаній, що посилюють обізнаність про регіон. Слабка реклама і низький брендинг (окрім статусу міста-героя) обмежують залучення інвесторів і туристів[48].

Можливості — на тлі обмежень міжнародного туризму зростає інтерес українців до відпочинку у власній країні. Чернігівщина може використати цей тренд, пропонуючи безпечні, відремонтовані рекреаційні зони. Наприклад, зростання кількості екскурсантів на 18% у 2024 р. вказує на нарощений попит[50].

Державні програми відбудови (програма «Відновлення України» та ін.) передбачають значне фінансування реконструкції доріг, комунікацій та об'єктів соціальної сфери[51]. Залучення коштів міжнародних донорів і приватних інвесторів можна спрямувати й на розвиток рекреаційної

інфраструктури (ремонт готелів, будівництво кемпінгів, облаштування пляжів тощо).

Реалізація проєктів ДП «Ліси України» щодо облаштування рекреаційних пунктів створює готову мережу зон відпочинку на природі. Утворення 120 точок відпочинку в Україні з залученням Чернігівщини забезпечує майданчики для локальної туристичної активності. Це можливість перенаправити туристів у безпечні зони і одночасно захистити природу від стихійних навантажень[47,49].

Запровадження VR- та онлайн-турів дозволяє презентувати регіон навіть в умовах обмеженого пересування. Віртуальний музей пам'яті Чернігівщини, онлайн-виставки та інтерактивні екскурсії підтримують інтерес до історії регіону. Такі формати можуть залучати туристів і після завершення війни (особливо аудиторію з інвалідністю чи маломобільних груп)[52].

Збільшення числа людей з інвалідністю та ветеранів війни створює попит на інклюзивні програми відпочинку. На Чернігівщині можна розробити реабілітаційні маршрути (спортивні, лікувальні, рекреаційні комплекси) для цих груп. Ця соціальна складова є новою «нішою» для рекреаційної сфери і водночас допомагає громаді у післявоєнному відновленні.

Після деокупації відкрилися до відвідування національні природні парки, зоопарки та заповідники (зокрема Менський зоопарк, дендропарк у Тростянці, парки «Беремицьке», «Міжрічинський», «Качанівка» тощо). Ці об'єкти можуть стати локальними брендами, якщо їх популяризувати серед туристів. Створення нових маршрутів з включенням менших локацій дає змогу розширити туристичну пропозицію[47,52].

Загрози—навіть після звільнення область залишається в прикордонній зоні, де можливі ракетні удари та артилерійські обстріли. Поновлення військових дій або ескалація конфлікту може знову перекрити вільний

доступ до рекреаційних територій. Це суттєво загрожує стабільності розвитку туризму в регіоні.

Частину звільнених земель за даними[51] є потенційно замінованими. До завершення довготривалого розмінування неможливо повністю експлуатувати всі природні та історичні об'єкти. Сировинно-безпекова небезпека може призвести до випадків травм від вибухів, що не лише матиме трагедії, а й спровокує негативний імідж.

Лісові пожежі, спричинені недбалістю відпочивальників, залишаються великою загрозою. Як зазначено, понад 99% пожеж у лісах мають людський фактор (необережне поводження з вогнем). Якщо не вживати заходів щодо організації спеціальних зон відпочинку та інформаційної роботи, це може призвести до масштабних втрат природних рекреаційних ресурсів.

Післявоєнна економічна криза знижує купівельну спроможність населення. Туристичний збір 2024 року виявився на 28% меншим, ніж у 2021 році. Це означає, що попри відновлення потоку відпочивальників, їхня готовність платити поки обмежена. Зниження бюджету домогосподарств може стримувати ріст рекреаційного сектору[50].

Конкуренція з іншими регіонами. Інші області України, особливо західні та центральні, активно розвивають туристичні продукти (курорти, події, активний відпочинок) в умовах поступового зняття карантинів та післявоєнної стабілізації. Чернігівщина має конкурувати з цими регіонами, особливо якщо не вдосконалить власні пропозиції та не підвищить рівень сервісу.

Таблиця 3.2

Матриця розрахунку SWOT-аналізу конкурентоспроможності
туризму Чернігівської області [складено автором]

S×O-стратегії (Strengths– Opportunities)	S×T-стратегії (Strengths– Threats)	W×O-стратегії (Weaknesses– Opportunities)	W×T-стратегії (Weaknesses– Threats)
Розширення мережі лісових рекреаційних зон (оцінка 5).	Розмінування прикордонних лісів і безпека відпочиваючих (оцінка 5).	Модернізація пошкодженої інфраструктури (оцінка 4).	Створення безпечних веломаршрутів і стежок (оцінка 4).
Інтернет-промоція регіону як безпечного напрямку (оцінка 4).	Залучення державного фінансування на розвиток туризму (оцінка 4).	Розвиток агротуризму та зеленої економіки (оцінка 4).	Соціальні програми підтримки ветеранів і сімей (оцінка 4).

SWOT-аналіз свідчить, що пріоритетними є **SO-стратегії**: розширення мережі безпечних рекреаційних зон та активна промоція регіону із використанням держресурсів. Водночас ключовими **ST-стратегіями** мають бути забезпечення безпеки (розмінування і захист від обстрілів) і ефективне використання держфінансування. З огляду на виявлені слабкі сторони, **WO-стратегії** передбачають модернізацію інфраструктури та залучення агротуризму. Нарешті, **WT-стратегії** спрямовані на мінімізацію слабких сторін через нейтралізацію загроз (наприклад, диверсифікацію видів відпочинку і соціальну підтримку).

SWOT-аналіз виявив, що Чернігівщина має вагомий потенціал для розвитку рекреації (багатство природи, культури, державна підтримка), але зазнала шкоди від воєнних дій (знищення інфраструктури, мінна небезпека). Щоб максимально використати сильні сторони та можливості, регіону необхідно сконцентруватися на відбудові й модернізації інфраструктури, підвищенні безпеки й якості послуг, а також на активному просуванні рекреаційного продукту. Водночас потрібно мінімізувати вплив слабких сторін і загроз – продовжити розмінування, системно протидіяти

пожежам, надавати стимулювання інвесторам та громадам для розбудови туристичної сфери.

На мою думку, важливо завершити детальне очищення звільнених територій від боєприпасів, організувати моніторинг потенційно небезпечних зон та інформувати громадськість про безпечні шляхи.

Пріоритетно відновлювати шляхи сполучення, мости й об'єкти рекреації (готелі, кемпінги, пляжі). Забезпечити спорудження (або реконструкцію) пунктів сервісу, залучивши держгранти та міжнародну допомогу на модернізацію готельно-ресторанних фондів.

Продовжити впровадження цифрових проєктів (VR-тури, віртуальні виставки), а також організовувати спеціальні тематичні заходи й фестивалі з історичним та реабілітаційним спрямуванням. Розвивати екологічний та інклюзивний туризм: облаштовувати маршрути для людей з обмеженими можливостями, ветеранів тощо.

Активно просувати регіон як унікальний рекреаційний напрям. Використовувати статус Чернігова «міста-героя», залучати готельний та культурний бізнес до рекламних кампаній, а також популяризувати менш відомі локації (національні парки, заповідники, етнографічні села).

Заохочувати кооперацію громад, місцевого бізнесу та державних установ. Надати пільги (низькі ставки оренди, податкові преференції) для підприємств, які інвестують у туризм. Залучити міжнародні фонди та гранти на розвиток проєктів сталого туризму.

3.2. Розробка екскурсійного маршруту: Одноденна екскурсія «Чернігівщина звільнена»

Маршрут має багатогранний характер, поєднуючи історичні місця, меморіальні комплекси, краєзнавчі об'єкти та природничі пам'ятки.

Основна увага зосереджена на подіях, що відбувалися під час весняної окупації Чернігівщини у 2022 році, та на героїзмі місцевого населення. Історичний блок розкриває перебіг бойових дій (зокрема, бої під Семенівкою, оборону Шестовиці, визволення Городні та Ягідного), використовуючи архівні матеріали та свідчення очевидців. Меморіальний аспект акцентує увагу на місцях пам'яті (школа в Ягідному, місця поховань загиблих, майбутній музей), віддаючи шану жертвам окупації. Краєзнавчий та етнографічний розділ передбачає знайомство з архітектурою та культурним надбанням регіону (наприклад, унікальна Козацька Георгіївська церква XVIII століття в Седневі, садиба Лизогубів, сільські звичаї та ремесла). Природничий компонент презентує мальовничі краєвиди Чернігівщини – лісові масиви регіональних парків та берег Десни. З географічної точки зору, маршрут проходить територіями, які найбільше постраждали від окупації: північними та західними частинами області, прикордонними селами, із зупинками в місцях, розташованих біля річок та на пагорбах.

Мета: Сприяти пробудженню національної свідомості та патріотизму серед відвідувачів, ознайомлюючи з історією оборони та визволення

Чернігівщини, одночасно популяризуючи її природну й культурну спадщину.

Завдання:

- Забезпечити глибоке розуміння подій 2022 року, зокрема, тимчасової окупації населених пунктів, героїчного спротиву ЗСУ та місцевих жителів;

- Увіковічнити пам'ять про жертв окупації, демонструючи місця пам'яті та майбутні меморіали (школа в Ягідному, братські поховання та ін.);

- Розкрити багатство історико-культурної спадщини Чернігівщини (козацькі церкви, панські садиби, традиції), що дає змогу відчувати дух регіону;

- Ознайомити з неповторною природою краю (ліси й річки Полісся, регіональні парки), виховуючи екологічну свідомість;

- Вдосконалити навички екскурсійної роботи, організації подорожей, використання наочних матеріалів (карт, світлин, документів).

Підбір екскурсійних об'єктів:

Городня (м. Чернігівського р-ну): історичне місто з козацькими традиціями, окуповане РФ (штаб, база) наприкінці лютого 2022, звільнене на початку квітня. Пам'ятник Другої світової війни, братські могили героїв, сліди руйнувань.[53]

Ягідне (с. Іванівської громади): сільський меморіальний об'єкт. Колишня школа – місце масового ув'язнення місцевих (підвал) під час окупації (367 людей, 27 діб). Зараз приміщення консервовано як майбутній Музей пам'яті (сліди обстрілів, надписи на дверях із датами визволення).

Лукашівка (с. поблизу Чернігова): приклад виживання аграрної громади під окупацією. Тут росіяни розташували техніку у дворах людей, зруйнували ферму «Напорівське» та знищили більшість худоби.[54]

Семенівка (сmt Чернігівського р-ну): прикордонне селище, театр бойових дій. Відступаючі росіяни зазнали тут нищівної поразки (до 20 знищених танків) від ЗСУ. Пам'ятник загиблим українським воїнам і меморіал АТО, краєзнавчі експозиції.[55]

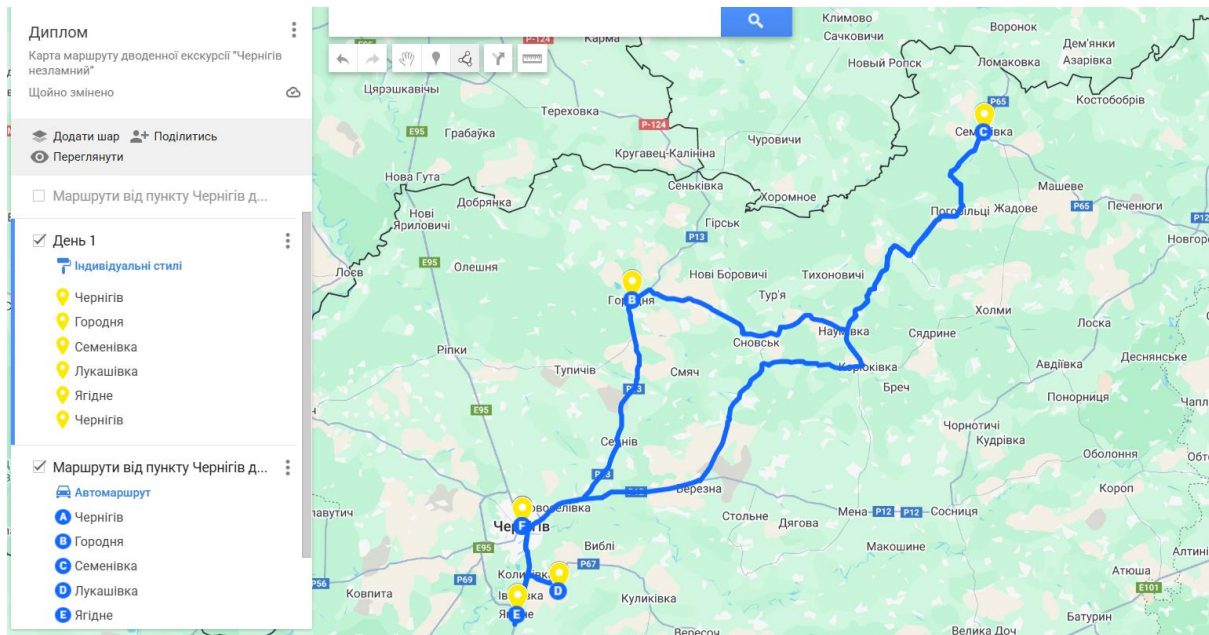

Рис. 3.1 Карта екскурсійного маршруту [створено автором]

У маршруті задіяно всю північну і західну частини Чернігівщини, що постраждали від окупації. На карті зображено контур області з основною гілкою маршруту (позначено умовно): Чернігів→Городня→Семенівка→Ягідне→Лукашівка→Чернігів). На карті показано об'єднану область із зазначенням ключових пунктів (позначки).

Таблиця 3.3

План пересування [складено автором]

	Об'єкт	Тривалість	Тип пересування	Примітка
1	Чернігів	5 хвилин	початкова точка	Переїзд, вступні розповіді про події зими 2022
2	Городня	30 хвилин	57 км (54 хвилин) автомобілем	Огляд центру, могил загиблих, меморіалу; розповідь про 37 днів окупації
3	Семенівка	30 хвилин	106 км (2 години) автомобілем	Огляд пам'ятника загиблим АТО, розповідь про бої під Семенівкою

4	Лукашівка	1 година	166 км (2 години 35 хв)	Розповідь жителів про окупацію
5	Ягідне	1 година	17,2 км (20 хвилин) автомобілем	Огляд школи (пам'ятка окупації), історії полонених
6	Чернігів	5 хвилин	22,3 (30 хвилин) автомобілем	Підсумки дня

Увесь день присвячено подорожі деокупованими прикордонними громадами Чернігівщини. Спочатку група вирушає до міста Городня (Чернігівський район) – старовинного козацького поселення, яке наприкінці лютого 2022 року стало штабом окупаційних військ та оборонним кордоном української армії. Тут учасники оглядають пам'ятники загиблим (меморіал Другої світової війни, братські могили героїв) та слухають розповіді про 37-денну окупацію міста. Наступним пунктом є прикордонне селище Семенівка – місце нищівної поразки російських танкових підрозділів. На центральній площі Семенівки встановлено меморіал полеглим воїнам та експозиції ООС, що розповідають про героїчну оборону північних рубежів області. Після Семенівки екскурсійний шлях пролягає до села Ягідне (Іванівська громада): у місцевій школі в підвалі протягом 27 діб утримувалися близько 350 мешканців під час окупації. Колишню будівлю школи зараз законсервовано як майбутній Музей пам'яті – візитна картка маршруту, що дозволяє відчувати долю постраждалих жителів і вшанувати їхню пам'ять. Завершальним пунктом є с. Лукашівка – типовий приклад виживання аграрного села під час військової агресії: місцеві мешканці показують сліди руйнування господарств (зруйновану ферму, сліди техніки у дворах) та діляться спогадами про будні окупації. Цей сільський етнокультурний компонент знайомить з традиціями та побутом Чернігівщини, водночас

відтворюючи атмосферу воєнного часу. В описі маршруту «Чернігівщина звільнена» поєднуються два ключові акценти: ознайомлення з місцями бойової слави та меморіалами пам'яті й водночас занурення у природно-культурний контекст регіону. У додатку А, додатку Б, додатку В, додатку Г можна ознайомитися з картками деяких об'єктів. Цей маршрут «демонструє, як об'єкти воєнної історії можливо органічно поєднати з екологічними та етнографічними атракціями регіону». Завдяки такому підходу екскурсія «Чернігівщина звільнена» стає не просто послідовністю географічних точок, а інструментом символічного відновлення простору. Відвідувачі заново осмислюють зону колишнього конфлікту – сприймаючи її як простір мужності, втрат і відродження. Маршрут сприяє пробудженню національної свідомості та патріотизму (через розповіді про героїзм захисників і стійкість громад), одночасно підкреслюючи багатство культурно-історичних та рекреаційних ресурсів Чернігівщини. Відтак, тематична екскурсія «Чернігівщина звільнена» реалізує завдання післявоєнної реабілітації регіону – перетворюючи трагічні сторінки історії на основу для нового туристичного іміджу та відродження місцевих громад.

Матеріали «портфеля екскурсовода»:

Друкована карта Чернігівської області з позначеними маршрутами і об'єктами; картосхеми битви за Чернігів (зону просування росіян); топографічна карта заповідників (для пояснення ландшафтів).

Знімки Св.-Георгіївської церкви в Седневі (архівні й сучасні); фото підвалу школи в Ягідному (буде в музеї); кадри звільнення Ягідного (прес-служба ОПУ), світлини бойової техніки під Семенівкою; пейзажі парку «Міжрічинський»; портрети героїв-земляків.

Виписки з офіційних звітів про звільнення Чернігівщини; архівні документи 1943 року для порівняння (історичне тло); фрагменти спогадів

ветеранів АТО/ООС; свідчення очевидців окупації (усні чи записані інтерв'ю: цитати з випусків «Suspilne» і «Українського Свідка»).

Посилання (QR-коди) на онлайн-ресурси: інтерактивні карти подій 2022 р., офіційні сторінки пам'ятників (Нацмузей історії ВВВ, Музей АТО), тематичні відеоматеріали (оновлення проєкту музею в Ягідному).

Символічний перенос предметів («реліквій» екскурсанта) – копії військових фрагментів, зразки ґрунту з лінії оборони; стародруки й карта околиць Чернігова 1940-х; палітурки «Хроніки війни» місцевих журналістів.

У цьому розділі я зосередилася на практичному застосуванні туристично-рекреаційного потенціалу деокупованих територій Чернігівщини, що стає вкрай актуальним в контексті повоєнної трансформації області. SWOT-аналіз виокремив ключові сильні аспекти: багатство природних ресурсів, культурно-історична спадщина, близькість до Києва, сформована локальна ідентичність та прагнення громад до відновлення. Разом з тим, було виявлено стримуючі фактори: нестабільна безпекова обстановка на прикордонні, мінна небезпека, руйнування інфраструктури та обмежений обсяг інвестицій. Оцінка можливостей і викликів дала підстави для висновку, що за умови активної державної політики та фінансової підтримки з боку донорів, деокуповані громади мають шанс перетворитися на нові центри туристичного зростання.

Одним з конкретних заходів реалізації потенціалу стало розроблення авторського одноденного екскурсійного маршруту «Чернігівщина звільнена», побудованого на символічному, історичному та географічному каркасі області. Маршрут об'єднав пам'ятні місця, пов'язані з героїчною обороною регіону у 2022 році, та природні рекреаційні зони (парки, заповідники, екологічні об'єкти). Такий синтез дає змогу не тільки розповідати про трагічні події, а й формувати нову позитивну ідентичність простору – як регіону, який не тільки вистояв проти агресії, а й демонструє

приклади сталого відновлення через туризм. Залучення місцевих громад до організації маршрутів сприяє соціальній інтеграції та підтримці мікроекономіки деокупованих територій.

Отже, практичні зусилля з формування туристичного продукту на Чернігівщині виявились не лише інструментом економічного оживлення, але й важливим способом переосмислення ландшафтів війни як простору пам'яті, гідності та надії на майбутнє. На прикладі цього регіону можна спостерігати, як туристична діяльність – з урахуванням пережитої історичної травми – може бути чинником психологічної реабілітації, культурного діалогу та сталого розвитку у післявоєнний період.

ВИСНОВКИ

У дипломній роботі проведено дослідження процесів відновлення туристично-рекреаційного потенціалу деокупованих територій Чернігівської області. Метою роботи було вивчення стану й перспектив відновлення рекреаційного потенціалу регіону з акцентом на аналіз туристичних ресурсів і розробку практичного прикладу у вигляді тематичного екскурсійного маршруту. Об'єктом дослідження були туристично-рекреаційні ресурси деокупованих територій Чернігівської області та можливості їх використання у сучасній туристичній діяльності через створення екскурсійного маршруту, а предметом – процеси відновлення та використання рекреаційного потенціалу на деокупованих територіях Чернігівської області. Для досягнення мети виконано такі завдання: проаналізовано теоретичні підходи до категорії «рекреаційний потенціал», досліджено закордонний і вітчизняний досвід реабілітації постконфліктних зон, охарактеризовано сучасний стан звільнених територій Чернігівщини, проведено SWOT-аналіз їхніх можливостей та обмежень, а також розроблено тематичний екскурсійний маршрут для демонстрації практичного використання знайдених ресурсів. Методологічно роботу виконано з використанням аналізу наукових праць та нормативних документів, порівняльного картографічного аналізу, синтезу інформації з джерел державної та громадської звітності, а також методів туристичного проектування.

Аналіз показав, що Чернігівська область має значний туристичний та природно-рекреаційний потенціал. Велика кількість історико-культурних об'єктів у поєднанні з різноманіттям лісів, річок і заповідних парків створюють хороші умови для розвитку різних видів туризму. Зокрема, на державному обліку перебуває близько 9000 пам'яток історії та культури(понад 1900 – національного значення), а 14 населених пунктів

області включені до Списку історичних місць України. На території Чернігівщини функціонують три національні історико-культурні заповідники, десятки музеїв та понад 50 національних природних парків. Об'єкти відпочинку також представлені мережею готелів, баз відпочинку та садиб зеленого туризму (57 готелів, 26 баз, 36 садиб). Разом ці ресурси свідчать про значні можливості регіону як туристичного напрямку. Водночас проведений SWOT-аналіз виявив, що область зазнала серйозних втрат від війни: зруйновано багато туристично-обслуговуючих об'єктів та інфраструктури, а частина звільнених земель все ще потребує розмінування.

У практичній частині диплома розглянуто приклади організації туристичних маршрутів у Чернігівській області. Зокрема, розроблено авторський одноденний маршрут «Чернігівщина звільнена», який поєднує відвідування знакових історичних локацій (місця боїв та пам'ятні комплекси, що пов'язані з обороною регіону у 2022 р.) з оглядом природних пейзажів. Цей маршрут охоплює північні райони області – ті, що найбільше постраждали від окупації.

Виявлені проблеми і пропоновані шляхи їх подолання зосереджуються на практичному удосконаленні туристичної сфери. Найбільшими перешкодами є знищена інфраструктура (суттєвий дефіцит готельних місць, низька якість сервісу) та слабка промоція регіону. Чернігівщині бракує системної туристичної «брендації» – через відсутність масштабних рекламних кампаній область недостатньо відома закордонним і внутрішнім мандрівникам. Серед основних рекомендацій – завершити розмінування територій та відновлення шляхів сполучення, модернізувати об'єкти рекреації і розширити мережу безпечних зон відпочинку. Крім того, пропонується активніше впроваджувати цифрові технології (VR- та онлайн-екскурсії), організовувати історико-культурні і рекреаційні фестивалі, розвивати екологічний та інклюзивний туризм (спеціальні маршрути для

ветеранів і людей з інвалідністю), а також використовувати статус Чернігова «міста-героя» для активної промоції області. Ці заходи дозволять максимізувати сильні сторони регіону та мінімізувати ризики (наприклад, небезпеку пожеж чи нові обстріли) у післявоєнний період.

Практичне значення виконаного дослідження полягає в тому, що сформульовані висновки та рекомендації можуть бути використані органами місцевої влади, туристичними агенціями та екскурсоводами для планування і проведення регіональних турів. Розроблений екскурсійний маршрут «Чернігівщина звільнена» може служити зразком для створення нових тематичних подорожей і застосовуватися у навчальному процесі при підготовці фахівців з туризму та географії. Наведені у роботі матеріали спрощують практичну реалізацію стратегії відновлення туристично-рекреаційної сфери Чернігівщини та сприяють підвищенню її конкурентоспроможності в Україні.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ТА ДЖЕРЕЛ

1. Шаблій О.І., Касянчук З.О. Нові підходи до категорії «рекреаційний потенціал» // Економічна та соціальна географія. – К., 1995. – Вип. 47. – С. 38–47.
2. Бондаренко Ю.Г., Кулиняк І.Я. Оцінювання діяльності колективних засобів розміщення як організації рекреаційної сфери // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Проблеми економіки та управління. – Львів: Видавництво ЛП, 2018. – № 897 (вип. 2). – С. 3–15.
3. Будзович Г.В. Науковий зміст і сутність поняття «рекреаційний потенціал» // Екологічні науки. – 2012. – № 2. – С. 130–133. – Режим доступу: https://tourlib.net/statti_ukr/budzovych.htm.
4. Рекреаційні ресурси [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ksu24.kspu.edu/s/MLPW3>.
5. Остапчук О.В., Роздольський І.М. Рекреаційні послуги [Електронний ресурс] // Вісник Львівського університету. Серія «Технічні науки». – 2020. – № 4. – С. 146–151.
6. Соловйова Н.І., Кузнєцова К.А. Рекреаційні послуги: зміст, класифікація та розвиток в Україні [Електронний ресурс] // Матеріали студентської наукової конференції ХНУМГ ім. О.М. Бекетова. – 2020. – С. 146–149. – Режим доступу: <https://eprints.kname.edu.ua/55999/1/2020%20146Л%20КЛ%20Рекр%20послуги.pdf>
7. Ковальчук М.О., Лисенко С.Д. [Стаття про рекреаційні послуги] [Електронний ресурс] // Електронна інженерна академія. – 2020. – С. 54–59. – Режим доступу: [https://www.inter-nauka.com/uploads/public/15687078944446.pdf]

8. HALO Trust. Clearing the dangers on Kosovo's Accursed Mountains [Електронний ресурс] // HALO Trust. – 2024. – Режим доступу: <https://www.halotrust.org/latest/halo-updates/news/clearing-the-dangers-on-kosovos-accursed-mountains>.
9. Rewilding Academy. Rewilding Stara Planina [Електронний ресурс] // Rewilding Academy. – Режим доступу: <https://rewilding.academy/projects/rewilding-stara-planina/>.
10. Thethi Guide. Balkan Peace Park Project [Електронний ресурс] // thethi-guide.com. – 2014. – Режим доступу: <https://thethi-guide.com/thethi-national-park/balkan-peace-park-project/>.
11. Hadžimuhamedović A. Participative reconstruction as a healing process in Bosnia [Електронний ресурс] // UNESCO World Heritage Centre. – 2017. – Режим доступу: [<https://whc.unesco.org/document/175508>]
12. BBC Travel. In Croatia, a Hotel Trying to Heal War Wounds [Електронний ресурс] // BBC Travel. – 2022. – Режим доступу: <https://www.bbc.com/travel/article/20221020-in-croatia-a-hotel-trying-to-heal-war-wounds>.
13. Tabaković E. The Growing Popularity of Bosnian Mountains [Електронний ресурс] // Balkan Diskurs. – 2025. – Режим доступу: <https://balkandiskurs.com/en/2025/05/04/the-growing-popularity-of-bosnian-mountains/>.
14. Про затвердження плану дій органів виконавчої влади з відновлення деокупованих територій територіальних громад: Розпорядження КМУ від 30.12.2022 № 1219-р [Електронний ресурс] // База даних «Законодавство України» Верховної Ради. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1219-2022-%D1%80>.
15. Горбата Л.П. Нормативно-правове регулювання процесу відновлення територіальних громад в Україні // Публічне управління і адміністрування в Україні. – 2023. – № 37. – С. 71–76.

16. Чернігівська область [Електронний ресурс] // Вікіпедія: вільна енциклопедія. – Режим доступу: [\[https://uk.wikipedia.org/wiki/Чернігівська_область\]](https://uk.wikipedia.org/wiki/Чернігівська_область)

17. Шапошніков Д. На Чернігівщині проживає приблизно на 50 тисяч людей менше, ніж було до повномасштабного вторгнення РФ [Електронний ресурс] // Суспільне Чернігів. – 2024. – 3 січ. – Режим доступу: <https://suspilne.media/chernihiv/652568-na-cernigivsini-prozivaie-priblizno-na-50-tisac-ludej-mense-niz-bulo-do-povnomasstabnogo-vtorgnenna-rf/>.

18. Коаліція «Україна. П'ята ранку». Воєнні злочини на Чернігівщині: короткий огляд за результатами моніторингових виїздів із документування [Електронний ресурс] // LB.ua. – 2023. – 29 трав. – Режим доступу: https://lb.ua/blog/koalitsiia_ua5am/557680_voienni_zlochini_chernigivshchini.html.

19. На Чернігівщині окупанти зруйнували близько 3,5 тисяч будівель, – ОВА [Електронний ресурс] // Espresso TV. – 2022. – 14 черв. – Режим доступу: <https://espresso.tv/na-chernigivshchini-okupanti-zruynovali-blizko-35-tisyach-budivel-ova>.

20. Бедрик Х. У Чернігові розбомблено понад 60 шкіл і дитсадків [Електронний ресурс] // Цензор.НЕТ. – 2022. – 12 квіт. – Режим доступу: https://censor.net/ua/news/3333493/u_chernigovi_rozbombleno_ponad_60_shki_l_i_dytsadkiv.

21. На весь Чернігів залишилась одна лікарня, решта – зруйновані, – боєць ТрО Чернігова [Електронний ресурс] // Espresso TV. – 2022. – 20 бер. – Режим доступу: <https://espresso.tv/na-ves-chernigiv-zalishilas-odna-likarnya-reshta-zruynovani-boets-tro-chernigova>.

22. Дзюба С., Пучинець М., Назаренко В., Войток Г. Чернігів у вогні «Зметем орду, відправимо до пекла!» / Упоряд. К. Махлай. – Чернігів: [Б. в.], [20--]. – 42 с.

23. Kyiv School of Economics. Damages Report: Chernihiv Oblast (1 Jan 2024) [Електронний ресурс]. – К., 2024. – Режим доступу: https://kse.ua/wp-content/uploads/2024/05/Eng_01.01.24_Damages_Report.pdf.

24. Публічний звіт начальника Чернігівської обласної військової адміністрації про результати діяльності обласної державної адміністрації за 2023 рік [Електронний ресурс] // Чернігівська облдержадміністрація. – Чернігів, 2024. – 32 с. – Режим доступу: https://cg.gov.ua/web_docs/1/2017/07/docs/Zvit_OVA_2023_.pdf.

25. Агентство з відновлення осель. На Чернігівщині відкрили рух мостом, який Агентство отримало від французької гуманітарної місії [Електронний ресурс] // Facebook. – 2024. – Режим доступу: <https://www.facebook.com/agency.for.restoration/posts/685143693644244>.

26. Крижева Т. Скільки людей нині проживає в Чернігові й області, та як змінювалась демографія протягом року широкої війни [Електронний ресурс] // Суспільне Чернігів. – 2023. – 14 бер. – Режим доступу: <https://suspilne.media/chernihiv/413517-skilki-ludej-nini-prozivaie-v-vernigovi-j-oblasti-ta-ak-zminuvalas-demografia-protagom-roku-sirokoi-vijni/>.

27. Про соціальний захист та підтримку внутрішньо переміщених осіб на Чернігівщині [Електронний ресурс] // Чернігівська облдержадміністрація. – 2024. – 4 січ. – Режим доступу: <https://cg.gov.ua/index.php?id=487429&tp=page>.

28. Белич Л., Кіреєв М. Чернігівщина: як виживає аграрна галузь області в умовах війни і що заважає її відновленню [Електронний ресурс] // Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва. – 2024. – 29 бер. – Режим доступу: <https://dif.org.ua/article/vernigivshchina-yak-vizhivae-agrarna-galuz-oblasti-v-umovakh-viyni-i-shcho-zavazhae-ii-vidnovlennnyu>.

29. Марія. Корисні копалини Чернігівської області [Електронний ресурс] // Інститут геології. – Режим доступу: <https://insgeo.com.ua/korysni-kopalyny-chernigivskoi-oblasti/>.

30. Природно-заповідний фонд Чернігівської області. – Чернігів: Натураліст, 2016. – 208 с.

31. Ігнатенко І.М. Чернігів стародавній // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій та ін.; Ін-т історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2013. – Т. 10: Т–Я. – С. 513. – ISBN 978-966-00-1359-9.

32. Черняков. У Чернігові почала працювати комісія МКІП для збереження культурної спадщини [Електронний ресурс] // Єдина країна. – 2023. – 5 жовт. – Режим доступу: <https://eukraina.com/news/2023-10-05>.

33. Публічний звіт начальника Чернігівської обласної військової адміністрації про результати діяльності облдержадміністрації за 2024 рік [Електронний ресурс] // Чернігівська облдержадміністрація. – Чернігів, 2025. – 37 с. – Режим доступу: https://cg.gov.ua/web_docs/1/2017/07/docs/Zvit_OVA_2024.pdf.

34. Оксана Реkun. 26 млрд збитків екології Чернігівщини від обстрілів РФ: як їх рахують та чи реальна виплата екологічних репарацій? [Електронний ресурс] // Суспільне Чернігів. – 2024. – 29 верес. – Режим доступу: <https://suspilne.media/chernihiv/846969-26-mlrd-zbitkiv-ekologii-chernigivsini-vid-obstriliv-rf-ak-ih-rahuit-ta-ci-realna-viplata-ekologichnih-reparacij/>.

35. Віра Вархол. Забруднення річок Сейм та Десна пов'язане зі знищенням росіянами очисних споруд на Курщині, — Ломако [Електронний ресурс] // Суспільне Чернігів. – 2024. – 9 верес. – Режим доступу: <https://suspilne.media/chernihiv/832261-zabrudnenna-ricok-sejm-ta-desna-povazane-zi-znisennam-rosianami-ocisnih-sporud-na-kursini-lomako/>.

36. Чернігівська обласна державна адміністрація. Офіційний вебсайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cg.gov.ua/index.php?id=1804&tp=1>.

37. Фонд «Демократичні ініціативи». Чернігівщина: як виживає аграрна галузь області в умовах війни і що заважає її відновленню [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://dif.org.ua/article/chernigivshchina-yak-vizhivae-agrarna-galuz-oblasti-v-umovakh-viyni-i-shcho-zavazhae-ii-vidnovlennyyu>.

38. Корисні копалини Чернігівської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://insgeo.com.ua/korysni-kopalyny-chernigivskoi-oblasti/>.

39. Природно-заповідний фонд Чернігівської області. – Чернігів: Натураліст, 2016. – 208 с.

40. Ігнатенко І.М. Чернігів стародавній // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2013. – Т. 10: Т–Я. – С. 513.

41. У Чернігові почала працювати комісія МКІП, яка за результатами інвентаризації визначає заходи для збереження культурної спадщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://oldchernihiv.com/u-chernigovi-pochala-pratsyuvaty-komisiya-mkip-yaka-za-rezultatamy-inventaryzatsiyi-vyznachaye-zahody-dlya-zberezhennya-kulturnoyi-spadshchyny/>.

42. Звіт Чернігівської ОВА 2023 [Електронний ресурс]. – С. 10–13. – Режим доступу: <https://cg.gov.ua/docs/1/2024/12/3133837.pdf>.

43. Чернігівська обласна державна адміністрація. Інформаційна сторінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cg.gov.ua/index.php?id=491380&tp=page#>.

44. Чисельність населення України, 2022. Збірник [Електронний ресурс]. – Режим доступу:

http://db.ukrcensus.gov.ua/PXWEB2007/ukr/publ_new1/2022/zb_%D0%A1huselnist.pdf.

45. Чернігівська обласна державна адміністрація. Інформація про діяльність [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cg.gov.ua/index.php?id=491380&tp=page>.

46. Витримали й не скорилися: річниця звільнення Чернігівщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ociat.com.ua/витримали-й-не-скорилися-річниця-звіл/>.

47. Як змінюється характер бойових дій на кордоні Сумщини і Чернігівщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://pechera.info/oglyadu/532-iak-zminiujetsia-xarakter-boiovix-dii-na-kordoni-sumshhini-i-cernigivshhini.html>.

48. Кому війна, а кому і Ялівщина: навіть у розпал вторгнення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cntime.cn.ua/komu-vijna-a-komu-i-yalivshina-navit-u-rozpal-vtor-article/>.

49. У Чернігові стартували Дні європейської спадщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://newch.tv/u-chernigovi-startuvaly-dni-yevropeyskoi-spadshchyny-66517/>.

50. Забруднення річок Сейм та Десна пов'язане зі знищенням росіянами очисних споруд на Курщині – Ломако [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://suspilne.media/chernihiv/832261-zabrudnenna-ricok-sejm-ta-desna-povazane-zi-znisennam-rosianami-ocisnih-sporud-na-kursini-lomako/>.

51. Чернігівська обласна державна адміністрація. Інформаційна сторінка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cg.gov.ua/index.php?id=477486&tp=page>.

52. 26 млрд збитків екології Чернігівщини від обстрілів РФ: як їх рахують та чи реальна виплата екологічних репарацій? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://suspilne.media/chernihiv/846969-26-mlrd->

[zbitkiv-ekologii-cernigivsini-vid-obstriliv-rf-ak-ih-rahut-ta-ci-realna-viplata-ekologicnih-reparacij/](#).

53. Один місяць бойових дій — це три роки роботи саперам: як розмінують територію Чернігівщини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://suspilne.media/chernihiv/708142-odin-misac-bojovih-dij-ce-tri-roki-roboti-saperam-ak-rozminovuut-teritoriu-cernigivsini/>.

54. Державне агентство лісових ресурсів України. Електронний ліс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://e-forest.gov.ua>.

55. SWOT-аналіз для Чернігівської області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://cg.gov.ua/web_docs/1/2019/07/docs/CBOT%20аналіз%20для%20Чернігівської%20області.pdf.

56. Discover.ua. Чернігівщина: туризм та війна. Які локації в якому режимі працюють [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://discover.ua/inspiration/chernihivshchyna-turyzm-ta-viyna-yaki-lokatsiyi-yakomu-rezhymi-pratsyuyut>

ДОДАТКИ

Додаток А

Картка екскурсійного об'єкту 1 [складено автором]

№	Поле	Вміст
1	Фото об'єкта в сучасному вигляді в і	
2	Назва об'єкта	Первісна назва: Місто Городня (Козацька сотня). Сучасна назва: м. Городня. Місцева назва: «Штаб орків», «окопи на площі».
3	Історична подія, дата	24 лютого 2022 р. – вхід російських військ, облаштування штабу та техніки в центрі міста. Звільнене 2 квітня 2022 року ЗСУ.
4	Місцезнаходження, під'їзд	Україна, Чернігівська область, м. Городня, площа Свободи. Зручний під'їзд трасою Н28.
5	Опис об'єкта	Історичне місто з козацькою історією. Міська рада, школа, лікарня збережені частково. Біля школи — пам'ятник загиблим. Частину будівель не відновлювали навмисно як пам'ятку подій 2022 року.
6	Джерела	репортажі «Суспільне Чернігів», «Цензор.нет», військові хроніки
7	Ступінь збереженості	50% інфраструктури відновлено. Руїни залишено як меморіальний слід війни.

8	Що бачимо на екскурсії	Екскурсанти оглядають площу Свободи, рештки укріплень, меморіал загиблим. Слухають розповідь про 37 днів окупації та символізм назви «Штаб орків». Місцеві мешканці згадують артилерійські обстріли та евакуацію.
9	Екскурсії	Маршрут «Чернігівщина звільнена». Перша зупинка.
10	Дата, укладач	25.05.2025, Дикуха Катерина, студентка 4 курсу.

Додаток Б

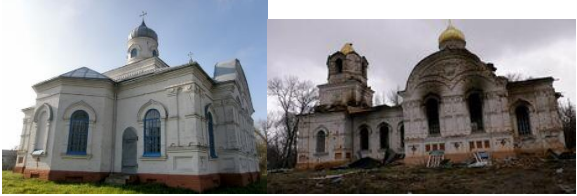
Картка екскурсійного об'єкту 2 [складено автором]

№	Поле	Вміст
1	Фото об'єкта в сучасному колишньому вигляді	
2	Назва об'єкта	Первісна назва: селище Семенівка. Сучасна назва: Семенівка – місто-прикордонник. Місцева назва: «Форпост».
3	Історична подія, дата	Березень 2022 року – бої під час прориву ЗСУ. Знищено понад 20 одиниць техніки РФ. Семенівка стала символом зламаного наступу з Білорусі.
4	Місцезнаходження, під'їзд	Чернігівська обл., смт Семенівка, вул. Центральна. Під'їзд із траси на Городню, 40 км до кордону.
5	Опис об'єкта	Центр із радянською забудовою, частково постраждалий від боїв. Є меморіал АТО, що перебуває в процесі оновлення. На площі залишили сліди боїв – пошкоджене покриття, уламки збережені як експозиція.
6	Джерела	Бакалаврська робота Дикухи К.Д., «24 канал», «АрміяInform», звіти Генштабу
7	Ступінь збереженості	Територія очищена, але оновлення меморіалу триває. Інфраструктура функціонує частково.

8	Що бачимо на екскурсії	Екскурсанти бачать меморіал ООС, пошкоджені фасади будівель, оглядають експозиції присвячені захисникам. Можливе спілкування з місцевими волонтерами або ветеранами, які розповідають про танковий бій та оборону кордону.
9	Екскурсії	Основна частина маршруту «Чернігівщина звільнена».
10	Дата, укладач	25.05.2025, Дикуха Катерина, студентка 4 курсу.

Додаток В

Картка екскурсійного об'єкту 3 [складено автором]

№	Поле	Вміст
1	Фото об'єкта в сучасному колишньому вигляді	
2	Назва об'єкта	Первісна назва: село Лукашівка, агропідприємство «Напорівське». Сучасна назва: село Лукашівка.
3	Історична подія, дата	Весна 2022 р. – повна руйнація агроферми російськими військами, знищення майна і техніки, використання цивільних будинків як укриттів для техніки.
4	Місцезнаходження, під'їзд	Чернігівська обл., с. Лукашівка, вул. Центральна (околиця). Під'їзд – сільська дорога від Чернігова.
5	Опис об'єкта	Зруйнована агроферма: залишки бетонних фундаментів, вигорілі конструкції. Видно колії від важкої техніки, подекуди збереглися уламки військової техніки РФ.
6	Джерела	свідчення жителів Лукашівки, матеріали «Суспільного», офіційні звіти.
7	Ступінь збереженості	Повна руйнація об'єкта. Територія без реконструкції, деякі ділянки розчищені для огляду.

8	Що бачимо на екскурсії	Екскурсанти бачать залишки ферми, бетонні уламки, вирви від снарядів. Місцеві жителі діляться спогадами про окупацію: як переховували худобу, як ховалися під час обстрілів. Додатково подаються фото з часів руйнувань.
9	Екскурсії	Включено в одноденну екскурсію «Чернігівщина звільнена» як приклад аграрного села, що вижило під окупацією.
10	Дата, укладач	25.05.2025, Дикуха Катерина, студентка 4 курсу.

Додаток Г

Картка екскурсійного об'єкту 4 [складено автором]

№	Поле	Вміст
1	Фото об'єкта в сучасному колишньому вигляді	
2	Назва об'єкта	Первісна назва: село Ягідне (Іванівська громада, Чернігівська обл.). Сучасна назва: село Ягідне.
3	Історична подія, дата	Лютий–березень 2022 р. – утримання понад 350 мирних мешканців у підвалі школи під час окупації, 27 днів перебування без вентиляції, 11 загиблих.
4	Місцезнаходження, під'їзд	Чернігівська обл., с. Ягідне, вул. Шкільна (будівля школи). Під'їзд: ґрунтова дорога від траси Ягідне–Чернігів.
5	Опис об'єкта	Приміщення колишньої школи. У підвалі збереглися написи полонених (дати смерті, визволення, кількість осіб). Будівля зруйнована частково, планується створення музею пам'яті жертв війни.
6	Джерела	Бакалаврська робота Дикухи К.Д., «Суспільне», звіти ЗСУ, усні свідчення очевидців
7	Ступінь збереженості	Об'єкт законсервований. Стан фасаду – аварійний, збереглися вибиті двері, уламки меблів.

8	Що бачимо на екскурсії	Учасники бачать зовнішню частину школи, пошкоджене фасадне покриття, отвори від куль та снарядів, написи на дверях і стінах. Екскурсовод розповідає про трагедію підвалу та зачитує свідчення людей, які там перебували. Атмосфера – тиша, як вшанування пам'яті.
9	Екскурсії	Входить до маршруту «Чернігівщина звільнена» як основний меморіальний пункт.
10	Дата, укладач	25.05.2025, Дикуха Катерина, студентка 4 курсу.